

(Medine), VII, 37-60; VIII, 49-101; IX, 152-237; Joseph Nesîm, "el-'Alâkâtü'l-İslâmiyye el-Bî-zantîyye fi's-Şâm ve teḥûmîhi fî şadri'l-İslâm fî ḍav'i şurâ'i'l-kuvvâ beyne'l-müslimîn ve'l-mesîhiyyîn fi'l-ʿuṣûri'l-vustâ", *Bilâdû's-Şâm fî şadri'l-İslâm, el-Mü'temerü'd-devliyyi'r-râ-bi' li-târîhi bilâdi's-Şâm* (nşr. M. Adnân el-Ba-hît), Amman 1987, III, 255-309; Ahmed eş-Şe-bûl, "Alâkâtü'l-ümme'ti'l-İslâmiyye fi'l-'aşri'n-nebevî ma'fa bilâdi's-Şâm ve Bîzanṭa", *el-Cezî-retü'l-'Arabiyye fî 'aşri'r-Resûl ve'l-Hulefâ'i'r-Râşidin*, Riyad 1410/1989, III/1, s. 157-182; Hitti, *İslâm Tarihi*, I, 122, 215, 223-234, 247-249; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1988, VII, 6-9; A. J. Butler, *Fethu'l-'Arab li-Mısr* (trc. M. Ferîd Ebû Hadîd-bek), Kahire 1410/1990, s. 174-201, 239-301; J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990, s. 41-53; Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid Bin Velid*, İstanbul 1990, s. 126, 142-168, 214-216, 244, 349-422; D. M. Nicol, *A Biographical Dictionary of the Byzantine Empire*, London 1991, s. 48-49; *The Oxford Dictionary of Byzantium* (ed. A. P. Kazhdan v.dğr.), New York-Oxford 1991, II, 916-917; W. E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge 1992, s. 70-74, 88-204, 250; a.mlf., "New Evidence on the Early Reign of Heraclius", *BZ*, LXVI (1973), s. 308-330; a.mlf., "Heraclius and the Arabs", *The Greek Orthodox Theological Review*, XXVII, Brookline 1982, s. 109-133; Nadia Maria el-Cheikh-Saliba, *Byzantium Viewed by the Arabs* (doktora tezi, 1992, Harvard University, Massachusetts), s. 120-137; A. Palmer, *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles*, Liverpool 1993, s. 126-128, 133-166; A. Christophilopoulou, *Byzantine History: 610-867* (trc. T. Cullen), Amsterdam 1993, II, 10-50, 303-305, 345-359; Irfan Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, Washington 1995, I/1, s. 634-659; F. Görres, "Die byzantinischen Besitzungen an den Küsten des spanisch-west-gothischen Reiches (554-624)", *BZ*, XVI (1907), s. 530-532; N. H. Baynes, "The Date of the Avar Surprise", a.e., XXI (1912), s. 110-128; H. Manandean, "Les invasions arabes en Armenie", *Byzantion*, XVIII, Bruxelles 1948, s. 163-195; F. Barisic, "Le siège de Constantinople par les Avars et les Slaves en 626", a.e., XXIV (1954), s. 371-395; V. Grumel, "La Défense maritime de Constantinople du côté de la Corne d'Or et le siège des Avars", *Byzantinoslavica*, XXV, Prague 1964, s. 217-233; N. Oikonomides, "A Chronological Note on the First Persian Campaign of Heraclius (622)", *Byzantine and Modern Greek Studies*, I, Birmingham 1975, s. 1-9; A. Stratos, "La première campagne de l'empereur Heraclius contre les perses", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, XXVIII, Vienna 1979, s. 63-74; F. Winkelman, "Agypten und Byzanz vor der arabischen Eroberung", *Byzantinoslavica*, XL, Prague 1979, s. 161-182; a.mlf., "Die Quellen zur erforschung des monenergetisch-monotheistischen Streites", *Klio*, LXIX, Leipzig 1987, s. 515-559; J. Konidares, "Die Novellen des Kaisers Herakleios", *Fontes Minores*, V (1980), s. 33-106; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (m. 610-847). Diplomasi, Din Bilim ve Sanat Alanlarında* (doktora tezi, 1997, ÜÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), s. 50-65, 106-108.

İŞİN DEMİRKENT

HERAT

(هرات)

Afganistan'ın batısında
tarihî bir şehir ve bu şehrin
merkez olduğu eyalet.

Afganistan'ın batısında bulunan Herî-rûd ırmağının kenarında çok eski dönemlerde kurulmuştur; adına çivi yazılı Eski Farsça kitâbelerde Haraiva, *Avesta*'da ve Grekçe metinlerde Aria, Areia şeklinde rastlanır. Batlmyus ve diğer Grek coğrafyacıları, bereketli Herîrûd vadisinde bulunan şehirler arasında Herat'tan da bahsederler. Büyük İskender'den sonra bu bölge Aria'daki İskenderiye adıyla anılır. Sâsânîler döneminde idarede söz sahibi olan dihan ve merzûbânların yönettiği Herat, sınırda yer almasından dolayı bazan el değiştiren önemli bir askerî merkezdi. İslâm fetihlerinden biraz önce Orta Asya'dan gelen Eftalitler'in (Akhunlar) hâkimiyeti altındaydı.

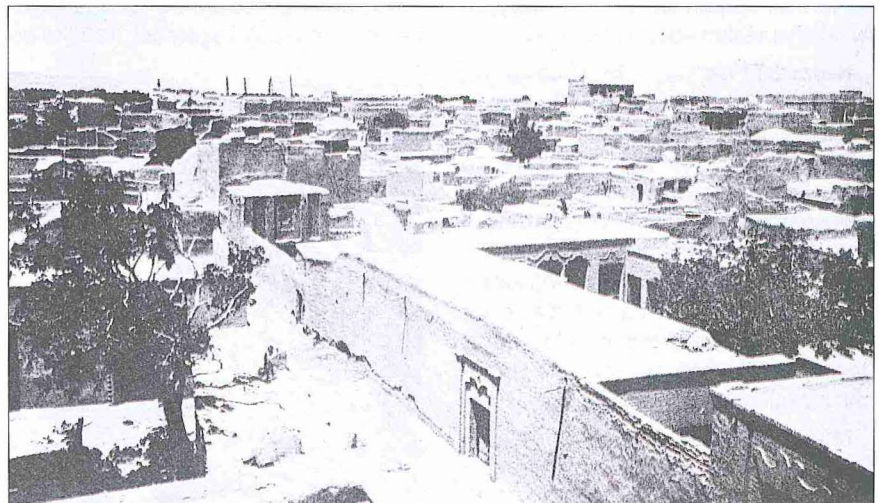
H. Osman'ın Basra valisi Abdullah b. Âmir'in gönderdiği Ahnef b. Kays idaresindeki ordu Horasan'ı 31 (652) yılında fethedince Herat da sulh yoluyla müslümanların eline geçti; ancak Emevîler'in ilk zamanlarında meydana gelen iç savaşlar sırasında elden çıktı ve 41'de (661) yeniden fethedildi. Rebî' b. Ziyâd Araplar'dan bir kısmını buraya yerleştirdi (51/671). Muâviye'nin ölümünden sonra Horasan'ı ele geçiren Abdullah b. Hâzım Abdullah b. Zübeyr'e biat etti. Bir ara Herat

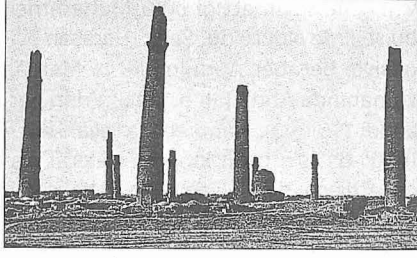
valiliğine tayin ettiği oğlu Muhammed bu şehirde öldürüldü. Şehir, Horasan bölgesiyle beraber Abdûlmelik b. Mervân zamanında Abdullah b. Hâzım'den geri alındı (73/692). Daha sonra isyan eden İbnü'l-Eş'as'a bağlı kuvvetler Herat'ı işgal ettirirse de 83 (702) yılında Haccâc'ın gönderdiği Yezîd b. Mühelleb karşısında mağlûp oldular.

Herat, Abbâsî Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan karışıklıklar sırasında Arap kabileleri arasında meydana gelen çatışmalara sahne oldu. Peygamberlik iddiasında bulunduğu rivayet edilen Üstad-sîs'in isyanına Heratlılar da katıldı ve isyan güçlkle bastırıldı (150/767). Şehrin ilk Herat asıllı kadısı Mâlik b. Süleyman el-Hanefî (ö. 160/777) Herat ve civarında önemli dinî hizmetlerde bulundu. Herat 204'te (819-20), Abbâsîler'in Horasan valisi Gassân b. Abbâd tarafından Sâmânîler'den Ebû'l-Fazl İlyâs b. Esed'in, onun ölümünden sonra da oğlu Muhammed'in idaresine verildi. Tâhirîler ve Saffârîler'in hâkimiyetinin ardından 297'de (909) Ebû Nâsır Ahmed b. İsmâîl'in eliyle Sâmânîler'in hâkimiyetine geçen şehirde daha sonra da Sâmânîler'in Horasan'a vali olarak gönderdikleri Gazneli Sebük Tegin'le beraber Türkler'in hâkimiyet devri başladı (384/994).

Sultan Mahmûd-ı Gaznevî zamanında Sâmânîler'den İsmâîl b. Nûh Herat'ı geri almak istediysen de başaramadı (391/1001). Sultan Mahmud 408'de (1017-18) oğlu Mesud'u Herat'a vali tayin etti ve

Herat'tan bir görünüş – Afganistan

Herat'ta Musallâ, Gevher Şâd Camii ve Medresesi ile Hüseyin Baykara Medresesi'nin minareleri

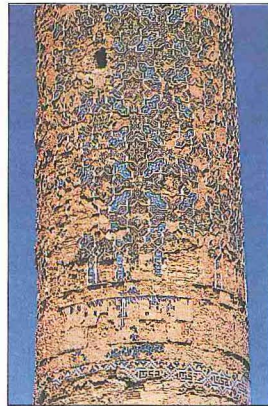
Vezir Ebû Sehl Muhammed b. Hüseyin ez-Zevzenî ile birlikte oraya gönderdi. 422'de (1031) şehri işgal eden Selçuklular daha sonra Ferâvâ'da ağır kayıplar vererek geri çekildiler; 428'de (1037) başlattıkları kuşatmayı da özellikle iç kalenin ve müstahkem varoşlarda oturan ahalinin mukavemeti karşısında kaldırmak zorunda kaldılar. Ancak ertesi yıl Nîşâbur'la birlikte Herat da Selçuklu kuvvetlerine teslim oldu; fakat kısa süre sonra bir halk ayaklanması ile kurtulmayı başardı. Mesud şehre gelerek daha önce kendilerine ihanet edenleri cezalandırdı. Herat Dandanakan Savaşı'ndan (431/1040) sonra Sîstan ile birlikte Selçuklu ailesinden Mûsâ Yabgu'ya verildi. Mevdûd zamanında (1041-1049) tekrar Gazneli hâkimiyetine girdi. Selçuklular şehri ele geçirmek için her yıl yeni bir saldırı düzenledilerse de ancak Sultan Alparslan zamanında almayı başardılar (Muînüddîn-i İsfizârî, I, 388-389). Herat Sencer'in ölümünden (552/1157) sonra Oğuzlar'ın hâkimiyetine girdi. Oğuzlar şehirde kendi emîrleri adına hutbe okuttular. Emîr Aytegin'in ölümü üzerine ise Herat halk tarafından Sencer'in eski kumandanlarından Müeyyed Ay-aba'ya teslim edildi (559/1164).

Herat 571'de (1175-76) Gurlular'ın, 605'te (1208-1209) on üç aylık bir kuşatmadan sonra Hârizmşahlar'ın, 618'de de (1221) Cengiz Han'ın oğlu Tuluy'un eline geçti. Şehrin ahalisi, ertesi yıl Celâleddin Hârizmşah'ın Moğollar'a karşı kazandığı geçici zafere güvenerek ayaklanınca büyük bir kısmı kılıçtan geçirildi; sağ kalanlar da Doğu Türkistan'a ve Çin'e tehcir edilerek şehir harabeye çevrildi. Herat Ögedey Han zamanında (1229-1241) yeniden canlanmaya başladı.

Moğollar'ın 642'de (1244) Gur asıllı Şemseddin Kert'i Herat hâkimi olarak tayin etmeleri ve bu durumun 653'te (1255)

Hülâgû tarafından da onaylanması üzerine şehirde Kert hânedanı kurulmuş oldu. Bu dönemin (1255-1381) Herat'ın kültür tarihinde önemli bir yeri vardır. Timur, Horasan'da süregelen Serbedârîler, Kertler ve Muzaferîler arasındaki mücadelelere son vermek üzere oğlu Mîrân Şah'ı gönderdi; kendisi de Herat'ı ele geçirmek için arkasından yola çıktı. Şehri bir süre kuşattıktan sonra Kert Meliki Gıyâseddin Pîr Ali'den teslim aldı (Muharrem 783/Nisan 1381). Timur'un ayrılmasından sonra başlayan isyan Mîrân Şah tarafından kanlı bir şekilde bastırılarak Kert hânedanına son verildi. 783'ten (1381) 913 (1507) yılına kadar devam eden Timurlular döneminde Herat büyük imar ve sanat faaliyetlerine sahne olmuştur.

Herat 913'te (1507) Özbekler, 916'da (1510) Safevî Hükümdarı Şah İsmâil tarafından zaptedildi ve bölgeye Şamlu Türkmenleri hâkim oldu. Şah İsmâil'in ölümünden sonra Özbekler'le Safevîler arasında birçok defa el değiştiren, hatta 932 (1526) yılında bir ara Bâbürlüler'in eline geçen, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde de Abdâlîler'in yönetiminde kalan Herat, Nâdir Şah'ın ölümünden sonra bağımsızlığını ilân eden Ahmed Şah Dürrânî (1747-1772) tarafından Afganistan topraklarına katıldı. XIX. yüzyılın başlarından itibaren iç çekişmeler ve Ruslar'la İngilizler'in sömürgeci siyasetleri sebebiyle Afganistan'da ortaya çıkan karışıklıklardan faydalanan Kaçarlar 1833 ve 1837'de Herat'ı muhasara ettilerse de başarılı olmadılar. Fakat bu kuşatmalar sırasında şehrin Timurlular döneminden kalma mahalleleri tahrip edildi ve nüfusu da 70.000'den 6-7000'e kadar düştü. İranlılar'ın devamlı surette üzerinde hak iddia ettikleri şehrin 1863 Paris Barış Konferansı'nda kabul edilen bir kararla Afganistan'a ait olduğu açıklandı. 1885'te bu

Hüseyin Baykara Medresesi'nin minare gövdesinden bir detay – Herat

559 (1164) yılında Herat'ta yapılmış bronz kazan (St. Petersburg Hermitage Museum, nr. CA 14.238)

karar İngiliz-Rus sınır komisyonu tarafından tekrar ele alınarak pekiştirildi.

XI. yüzyılda Akdeniz'den Hindistan ve Çin'e giden ana yol üzerinde büyük bir ticaret merkezi olan Herat, özellikle Abbâsîler zamanından itibaren dokumacılıkta isim yapmaya başlamıştı. İstahrî ve İbn Havkal'e göre burası da dönemin diğer büyük şehirleri gibi iç kale, şehir ve dış mahallelerden oluşmaktaydı. Surların kuzey, güney, doğu ve batıya doğru açılan dört ana kapısı vardı. Halkın asıl unsurunu Arap ve Acem müslümanlar teşkil ediyor, bunların yanında kendi özel mâbedlerine sahip olan Mecûsî ve hristiyanlar da bulunuyordu. Şehrin çevresinde tarım, eskiden beri mevcut olduğu bilinen kanallardan sağlanan su ile yapılmıyordu. Yöre meyve bahçeleriyle meşhurdur. Kertler döneminde, Merv ve Belh'in Moğollar tarafından tahrip edilmesinden sonra Batı Asya'dan Doğu Türkistan'a ve Hindistan'dan güneydoğuya giden ticaret yolları Herat'a yöneldiği için şehrin değeri arttı. Kert meliklerinden Fahreddin ve Gıyâseddin burada birçok cami ve medrese yaptırıldılar. İbn Battûta'nın şehri ziyareti Kal'a-i İhtiyârüddin adlı iç kalenin yenilediği, sanatın ve edebiyatın geliştiği bu döneme rastlar.

Herat kültür ve sanat açısından en önemli dönemini Timurlu yönetiminde yaşamış ve bu dönemde ortaya çıkan Herat ekolü Osmanlılar'dan Bâbürlüler'e kadar bütün İslâm sanat merkezlerinde etkisini hissettirmiştir. Bu yıllarda şehir, başta Şâhruh'un hanımı Gevher Şâd tarafından yaptırılan külliye olmak üzere birçok bağ, bahçe, saray, cami ve med-

rese ile süslendi. 1410'da tamamlanan Bağ-ı Sefid adlı sarayın duvarları Çin'den getirilen yeşim taşları ile kaplanmış ve bu taşların üzerine nakış ve resimler yapılmıştı. Hüseyin Baykara döneminde (1469-1506) edebiyat ve sanata, özellikle Türk diline önem verildi; Uygurca ve Çağatayca eserler kaleme alındı. Hüseyin Baykara, çeşitli ağaç ve çiçeklerle süslü bir bahçesi olan Cihânârâ sarayı ile kendi adını taşıyan bir cami ve medrese inşa ettirdi. Şifâiye adı verilen tıp okulu ve hastahane de onun döneminde hizmete girdi. Sanatçıları koruyan ve destekleyen Baykara'nın veziri Ali Şîr Nevâî'nin, İncil kanalı üzerinde yer alan Bağ-ı Şâh adlı sarayı ile külliyesi meşhurdur. XV. yüzyılın sonuna doğru mimari eser ve medreselerle süslenen şehir nüfus bakımından büyük bir gelişme göstermiştir. Türk müziğinde Herat ekolü bu dönemde ortaya çıktı ve en parlak devrini yaşadı. 1381-1510 yılları arasında etkili olan, Abdülkâdir-i Merâgî ve Gulâm Şâdî'nin temsil ettiği kabul edilen bu ekolün form, makam ve usul anlayışı ile Osmanlı müziğini büyük ölçüde tesirinde bıraktığı iddia edilir.

Herat
ekolüne ait
890 (1485)
tarihli
bir minyatür
(Ali Şîr Nevâî,
*Seb'a-i
Seyyâre*,
Oxford
Bodleian Ktp.,
nr. 317, vr. 14^a)

Herat ayrıca halıcılık, ciltçilik, hat sanatı, tezhip, bakır işlemeciliği, ipek mensucat, seccade dokumacılığı ve minyatür sanatının geliştiği bir yer olarak şöhret buldu. Sultan Şâhruh'un oğlu Baysungur, burada çeşitli sanat dallarında yüzü aşkın sanatkârın çalıştığı büyük bir atölye kurdu. Böylece Herat, sarayın destek ve himayesiyle kültür ve sanat faaliyetlerine merkez olmuş, tezhip, cilt, minyatür ve hat sanatlarında yine Herat ekolü diye adlandırılan yeni bir üslup doğmuştur. En olgun ve verimli çağını Sultan Hüseyin Baykara zamanında idrak eden bu ekolden nesta'lik hattının en büyük ustası olarak bilinen Sultan Ali Meşhedî ile Mîr Ali Heravî, Ca'fer-i Tebrîzî ve Sultan Muhammed Nûr gibi hattatlar; en ünlüleri Bihzâd, Âgâ Mîrek, Kâsım Ali, Mevlânâ Ali, Emîr Halîl, Hâce Gıyâseddin olan musavvir-nakkaşlar ve Mevlânâ Kivâmüddin gibi cilt ustaları yetişmiştir.

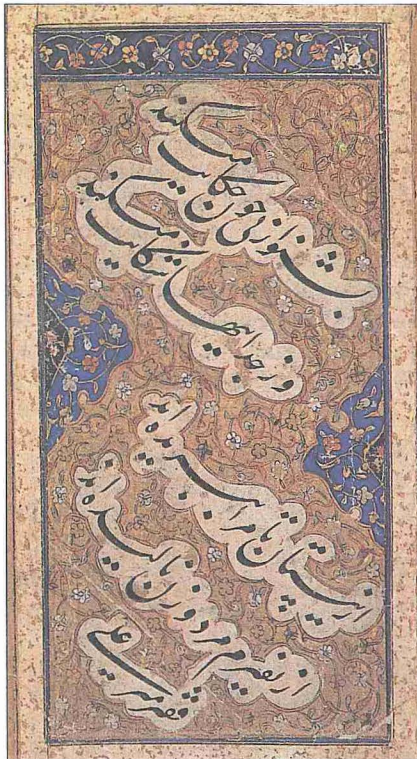
Timurlular zamanına ait birçok yapı 1885'te, muhtemel bir Rus saldırısına karşı şehrin savunmasını güçleştireceği gerekçesiyle Emîr Abdurrahman tarafından yıktırılmıştır. Geriye kalanlardan Gevher Şad Musallâ ve Medresesi, Hüseyin Baykara Camii ve Medresesi'nin minareleri, Pul-i Mâlân Köprüsü, Gazurgâh'ta Pîr-i Herat Türbesi, Tuman Ağa Medresesi, Taht-ı Sefer Bahçesi ve bazı hankahlarla Gurlular'ın Herat Cuma Camii ve Kertler'in Kal'a-ı İhtiyârüddin'i günümüze ulaşan tarihi yapıların başlıcalarıdır.

Herat ve çevresinde yaşayan ve çoğunluğu Türkçe konuşan Türkmenler, Türkçe ile karışık Farsça konuşan Çehârlar ve Peştuca konuşan Peştunlar Sünnî'dirler. Şehirde çok az sayıda Şîî vardır. Nakşibendiyye tarikatının yaygın olduğu bölgede Çiştiyye ve Kâdiriyye mensuplarına da rastlanır.

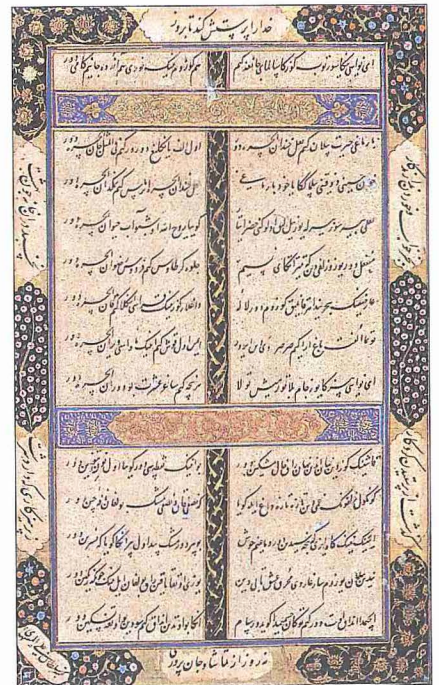
Şehirde hafif sanayi, halıcılık, el sanatları ve yün, ipek dokumacılığı ileri bir seviyededir. 1979-1989 yılları arasında Rusya'nın işgali altında kalan Afganistan'da halkın büyük çoğunluğu bu süre zarfında istilâcılarla çarpıştığı, Ruslar'ın geri çekilmesinden sonra da halen devam eden bir iç savaş başladığı için şehrin son yıllardaki durumu hakkında sağlıklı bilgi bulunmamaktadır. 1987'de Herat Üniversitesi'nin kurulduğu şehir, 1988 yılı tahminlerine göre 177.000 civarında bir nüfusa sahipti.

Heratlılar Herevî nisbesiyle anılır. Bu nisbeyle tanınan bazı meşhur simalar şunlardır: Ebû Ali Hüseyin b. İdrîs, Seyfî-i Herevî, Ali b. Ebû Bekir, Ahmed b. Muhammed, Ebû Zer, Abdullah-ı Herevî, Muhammed b. Atâullah ve Mîr Ali. Ayrıca Ubeydullah Ahrâr, Avfî, Yûsuf el-Hemedânî, Abdürrezzâk es-Semerkindî, Mîrhând ve Muînüddîn-i İsfizârî gibi şahsiyetler de burada yetişmiştir. Çağatay edebiyatının en büyük şairi Ali Şîr Nevâî'nin "Hilâliyye" kasidesini Sultan Hüseyin Baykara'ya Herat'ta takdim ettiği bilinmektedir (Herat bölgesi hakkında yazılmış tarihlerin ve burayı ziyaret eden Batılı seyyahların listesi için bk. İA, V/1, s. 442).

Herat ekolüne bağlı Ali Heravî'nin mâil nesta'lik kütası
(İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 194-156)

Herat ekolüne bağlı Sultan Ali Meşhedî'nin ince nesta'lik bir kütası (İÜ Ktp., FY, nr. 1426)

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), bk. İndeks; İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 263 vd.; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 437-439; Makdisî, *Ahşenû'te-kâşim*, s. 324; Yâkût, *Mu'cemû'l-büldân*, V, 396-397; Cüveynî, *Târîh-i Cihangüşâ* (Öztürk), tür.yer.; Müstevfî, *Nüzhetu'l-kulûb* (Strange), s. 152; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, bk. İndeks; Muinüddîn-i İsfizârî, *Rauzâtü'l-cennât fî ev-şâfi medîneti Herât* (nşr. M. Kâzım İmâm), I-II, Tahran 1338-39; Hândmîr, *Ĥabîbû's-siyer*, tür.yer.; a.mlf., *Hulâşatü'l-aḥbâr*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3190, vr. 460^b-470^b; Vâsîfî, *Bedâi'ü'l-veḳâyî* (nşr. A. N. Boldyrev), Tahran 1972, I-II, tür.yer.; Seyfî-i Herevî, *Târîhnâme-i Herât* (nşr. M. Zübeyr es-Siddîki), Kalküta 1955, tür.yer.; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s. 407-409; Muhammed Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge 1931, s. 30-31, 39, 42, 43, 45-46, 48, 72-73, 153, 167, 180, 186; İbrahim Kafesoğlu, *Harzemşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956, bk. İndeks; Spuler, *İran Moğolları*, bk. İndeks; A. J. Toynbee, *Between Oxus and Jumna*, New York 1961, s. 73-76; T. W. Arnold, *Painting in Islam*, New York 1965, s. 27, 30, 109; N. H. Wolfe, *Herat*, Kabul 1966; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids*, Beirut 1973, bk. İndeks; a.mlf., *The History of Saffarids of Sistan and the Malik of Nimruz*, New York 1994, bk. İndeks; L. Dupree, *Afghanistan*, Princeton 1973, s. 58-61, 145, 155-157, 160-161, 451, 508, 642; Zekî M. Hasan, *Fünûnû'l-İslâm*, Küveyt, ts. (Dârü'l-Kitâbi'l-hadîs), s. 190, 192-193, 232, 377, 384, 403-407, 530, 532; Filiz Çağman - Zeren Tanındı, *Topkapı Sarayı Müzesi İslâm Minyatürleri*, İstanbul 1979, s. 20-22; P. R. J. Ford, *Oriental Carpet Design*, London 1981, s. 74-105, 272-275; A. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 110-113, 118, 120, 121, 157, 188-190, 194-195, 217, 223, 226-227, 229, 237; a.mlf., "Herat", *İA*, V/1, s. 429-442; Barthold, *Türkistan*, s. 74, 101, 266, 268, 277, 320, 335-336, 361, 368, 417, 421, 428, 433, 435, 437, 444, 446, 463, 467, 519, 520, 546-547, 580, 592, 610; a.mlf., "Herat ve Herirüd Boyu" (trc. İsmail Aka), *TD*, sy. XXVII (1973), s. 179-192; Abdülhakîm Tabîbî, *Târîh-i Herât der 'Ahd-i Timûriyân*, Tahran 1368; Ahmed Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1984, II, 211; *The Middle East and North Africa 1988*, London 1987, s. 245-267; L. Golombek - D. Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Princeton 1988, I-II, tür.yer.; Yusuf Abbas Hashmi, *Successors of Mahmud of Ghazna*, Karachi 1988, bk. İndeks; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, bk. İndeks; a.mlf., *Mirza Şâhrûh ve Zamanı (1405-1447)*, Ankara 1994, bk. İndeks; A. Vámbéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi* (haz. N. Ahmet Özalp), İstanbul 1993, s. 205 vd.; Recep Uslu, *Horasan Tarihi: Hicrî I-II. Yüzyıllarda* (doktora tezi, 1997, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), tür.yer.; Muhittin Serin, *Has San'atı*, İstanbul 1997, s. 212, 214, 217; O. Caroe, "The Gauhhar Shad Musalla (Mosque) in Herat", *As.Af.*, LX/9 (1973), s. 295-301; A. Burton, "The Fall of Herat to the Uzbeks in 1588", *Iran*, XXVI, London 1988, s. 119-123; Rafi Samizay, "Herat: Pearl of Khurasan", *Journal of the Islamic Environmental Design Research*, sy. 1-2, Roma 1989, s. 86-93; R. N. Frye, "Harât", *El²* (İng.), III, 177-178.

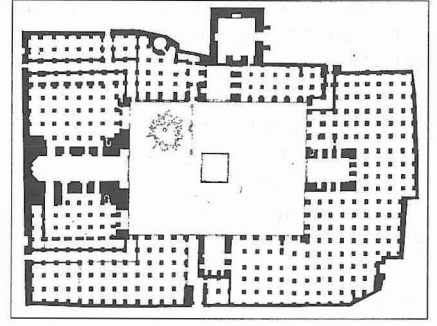
RECEP USLU

HERAT CUMA CAMİİ

Afganistan'ın Herat şehrinde
XIII. yüzyıla ait cami.

Bugün Afganistan sınırları içinde bulunan Herat'ın en önemli yapılarından biridir. Çeşitli tamirler geçirerek günümüze ulaşan caminin ilk inşası XI. yüzyılın ikinci yarısına kadar iner. Tarihî kayıtlardan öğrenildiğine göre, Hârizmşah Sultanı Alâeddin Tekiş'in veziri Şemseddin Mes'ûd Herevî tarafından daha sonra yeniden inşa ettirilen cami 571'de (1175-76) tamamlanmıştı ve şimdikinden daha küçük ölçülerde ahşap çatılı bir cami idi; fakat yapılmasından kısa süre sonra yanarak yok olmuştur. Halen mevcut bulunan yapının inşaatı, 597 (1201) yılında Gurlu Sultanı Gıyâseddin Muhammed b. Sâm tarafından başlatılmıştır. Ek kısımlarla genişletilmiş bir plana göre daha önce yanar yapıyı da içine alacak şekilde tasarlanan bu yeni cami tamamen tuğla malzeme kullanılarak inşa edilmiş, bu sebeple de öncekilerden daha dayanıklı olmuştur. Sultan Gıyâseddin caminin kuzey tarafına kendisi için bir de türbe yaptırmıştır. Cami Sultan Gıyâseddin'in vefatından (599/1203) sonra oğlu Gıyâseddin Mahmûd zamanında tamamlanmıştır. Cami yapımından kırk yıl sonra bir depremde büyük hasar görmüş ve Kertler tarafından ihya edilmiştir.

Bazı mimari elemanları zaman içinde değişmiş olmakla birlikte ana çizgilerini koruyan cami, yalnız Herat'ın değil bütün Horasan bölgesinin en büyük dinî merkezi sayılmaktadır. Yapı, ortadaki dörtgen bir avluyu çevreleyen dört ana eyvan ve küçük eyvanlarla revaklardan oluşan bir plan gösterir. Hândmîr'in tanımlamasına göre ilk yapıldığında 403 kubbe ve otuz revaktan meydana geliyordu ve bu altı kapılı binanın ölçüleri 200 × 150 zirâ idi. Mihrap duvarına bağlanan derin eyvan kalın tuğla ayaklarla desteklenmiş, diğer yönlerdeki üç büyük eyvanla simet-

Herat Cuma Camii'nin planı

rik ve dengeli bir plan ortaya konmuştur. Kapalı mekânlar, dörtgen kesitli pâyelele ve sivri kemerlere oturan bir örtü sistemine sahiptir. Bir sütun ormanı manzarası arzeden pâyelerin çokluğu sebebiyle kesintisiz ve toplu bir iç mekân elde etmek mümkün olmamıştır. Plandaki düzensizlikler farklı dönemlerde yapılan müdahalelerin sonucudur. Bilinmeyen bir sebeple tahribe uğrayan caminin güney ve doğu eyvanları 720'de (1320) yeniden inşa edilmiş ve daha sonra şiddetli bir depremde (765/1364) bazı eyvanları yıkılınca bina tekrar onarılmıştır. 775 (1373-74) yılında Herat'ın Kert emîri tarafından cami için özel olarak yaptırılan şerbet kazanı halen avludaki yerinde durmaktadır. Yapı Timurî Hükümdarı Şâhrûh (1405-1447) ve arkasından Ali Şîr Nevâî (ö. 906/1501) tarafından da tamir ettirilmiştir. Özellikle güneydoğudaki taçkapıda yer alan zengin tuğla tezyinat ve firûze sırlı tuğlaların düzenlenmiş olan yazı kuşaklarının büyük kısmı bu döneme aittir. 1500 yılında onarımı tamamlanan camiye Üstad Şemseddin imzasını taşıyan somaki mermerden yapılmış yedi basamaklı bir minber konulmuştur. Vaktiyle caminin doğu kapısı önünde küçük bir avlu içerisinde taçkapının görünüşünü kapatan seramik fi-

Herat
Cuma
Camii'nin
avluya bakan
cephesi ile
cümle kapısı
kenarındaki
yazı kuşağından
bir detay -
Afganistan

